

Počátky urbanizace a vznik měst v Itálii

The Beginnings of Urbanization and the Emergence of Cities in Italy

Tomáš Štěpánek

Abstract:

At the turn of the first millennium B.C., the End of the Bronze Age and start of Early Iron Age, there is a key change in the settlement system in ancient Italy. Scattered villages-pastoral settlements on the onset of early Iron Age change and create a proto-urban settlement cores that gradually undergo further urbanization and stratification. Ultimately, these centers could (but did not have to) develop into an urbanized settlement center - the city that has become a symbol not only of the then civilized world. To well known and fairly explored cities in Etruria was recently added the knowledge of Latium and somewhat peripheral regions of Umbria and southeastern Italy. Each region is unique and urbanization in them was uneven compared to the rest. This may be due to their different degree of "civilization", but also due to natural conditions and different historical development. In this work I will introduce a general and clear summary of the available evidence about changing settlement system in Italic tribes (Latin, Umbri, Sabines, Samnites) from scattered village-herding at the end of the Bronze Age settlements into the urbanized cores of early Iron Age. Furthermore, I will describe the different phases of urbanization, running from the 10th to the 8th century B.C. of pre-urban society over a period of abrupt changes associated with the rise of proto-urban centers, to the final creation of urban systematization and cities themselves. Geographically, I will focus on the key area inhabited by the tribe of Latins and other areas of Italics, for example: Umbri and Samnites who have a different course of urbanization. Ultimately, these urbanization processes will lead to formation of primary settlement units in the Italic areas, one of which one city (Rome) will ultimately take over the entire Mediterranean.

Keywords:

urbanization; Early Iron Age; End of the Bronze Age; cities; Ancient Italy; Italic people; Latins; Umbrians; Samnites; Sabines

ŠTĚPÁNEK, Tomáš (2017). Počátky urbanizace a vznik měst v Itálii. In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování 10*. ČVUT v Praze, Fakulta stavební. pp. 158-176. ISBN 978-80-01-06319-4. ISSN 2336-7687.

Článek je licencován pod licencí Creative Commons BY-NC-ND 4.0 (Uved'te autora-Neužívejte komerčně-Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní). Licenční podmínky: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.cs>

1 Úvod

Proces, během kterého se z několika sousedních vesnic postupným srůstáním stane město, je fenomén, jemuž naše civilizace vděčí za mnohé. To, co v Itálii probíhalo během konce doby bronzové a začátku doby železné (cca 1000–750 př. n. l.), mělo určit další směřování nejen jihoevropské kultury po další dlouhá staletí. I přesto, že moderní věda přichází stále s novými poznatky, metodami a teoriemi, víme toho o této fázi dějin poměrně málo. Písemné prameny pro toto období neexistují, nebo jsou psané o několik staletí později, což nám podává nepřesné a nereálné informace mnohdy legendárního¹ charakteru. I přes velký rozvoj a rozmach archeologických výzkumů je málo pravděpodobné, že se v nejbližších letech setkáme s nějakým opravdu převratným objevem. Místa, kde docházelo k urbanizaci, jsou dnes ve většině případů nedostupná, protože leží pod současnou městskou zástavbou, nebo již v antice došlo k jejich přestavbě a zničení. Informace, které máme, čerpáme tedy především z pohřebišť, archeologických prospekcií (sběru materiálu na povrchu), geofyzikálních metod a výzkumu některých objevených sídlištních center, která byla již v antice opuštěna nebo zničena a tím zakonzervována.

V tomto textu bych chtěl obecně představit přehledné shrnutí dostupných poznatků o změně sídlištního systému u italských kmenů (Latinů, Umbrů, Sabinů, Samnitů) z roztroušeného vesnicko-pasteveckého na konci doby bronzové v urbanizovaná sídlištní jádra rané doby železné. Dále bych se chtěl věnovat popisu jednotlivých fází urbanizace ve střední Itálii na konci doby bronzové a začátku doby železné od před-státní společnosti přes období náhlých změn souvisejících se vznikem proto-urbánního centra, až ke konečné urbánní systematizaci.

V posledních desetiletích se moderní archeologie intenzivně věnuje právě klíčovému procesu urbanizace, díky kterému na půdě starověké Itálie dochází k proměně roztroušeného drobného vesnického osídlení v městskou civilizaci. K již dlouho známým a zkoumaným oblastem urbanizace v Etrurii² a v Římě³ se nověji přidaly výzkumy v Latii⁴, v Umbrii⁵ a v jihovýchodní Itálii⁶. Archeologie se zaměřuje na výzkum komunikačních a obchodních tras a v jejich blízkosti ležících sídlišť od nejstarších dob až po středověk. Jedná se hlavně o horská nebo říční údolí, kudy tyto trasy převážně vedly – například Molise, Abruzzo, údolí řeky Tiber, Pontinské pláně a další. Kvalitních výsledků je již většinou dosaženo povrchovými sběry a geofyzikálními metodami. Výjimkou v tomto vzorci je oblast Latia a tamější dlouhotrvající „tradiční“ archeologické vykopávky, například v Crustumériu (Amoroso, 2008) nebo Satricu (Gnade, 2002). Naše poznání o urbanizaci italských kmenů je pak nerovnoměrné (srovnáme-li poznatky o Latinech a např. o Samnitech). To může samozřejmě být dáno jejich různým stupněm „civilizovanosti“⁷, rozdílným historickým vývojem a také přírodními podmínkami.

¹ Vzpomeňme na legendární založení Říma dvojčaty Romulem a Remem.

² Např. S. Steingräber, 2008; T. Rasmussen, 2005; C. Riva, 2010

³ Např. A. Carandini, 2011; T. Cornell, 2006; G. Forsythe, 2005

⁴ Např. archeologové z univerzity v Amsterdamu nebo G. Cifani, 2002, 2010; F. Fulminante, 2009

⁵ Např. univerzita v Cambridge nebo G. Bradley, 2005

⁶ Např. K. Lomas, 1993

⁷ Uvozovky jsou zde proto, že není možné na základě různého stupně urbanizace oblasti dělat úsudky o vyspělosti daného kmene. V porovnání s Latii nebo Etrurií jsou některé oblasti Umbrie neurbanizované a některé jen částečně, ale i přesto si její obyvatelé byli schopni vytvořit svébytnou a vyspělou kulturu. Vydali se pouze jinou cestou.

mapa 1 – Přibližná poloha kmenů a národů zmíněných v textu v pevninské Itálii

2 Chronologie

Archeologové (například Forsythe, 2005; Fulminante, 2009) se shodují, že rozhodující stupeň v kulturním vývoji rané Itálie je reprezentován přerodem doby bronzové v dobu železnou. Hlavní problém leží v charakteristice této přechodné fáze ohraničené lety 1200–900 př. n. l. Nejmarkantnější se zdá být jistá kulturní stejnorodost doby bronzové ve střední a jižní Itálii, která ostře kontrastuje s regionální rozmanitostí pozdějších dob (Forsythe, 2005, 23). Důkazem uniformity je keramika⁸ a pohřební výbava. Podobná homogenita se dá najít i u bronzových nástrojů a zbraní. Tyto lokality se nacházejí po celé Itálii s nápadnou koncentrací okolo hor ve středu poloostrova. Archeologové proto tedy pracují s termínem „Apeninská kultura“ (1800–1200 př. n. l.).

⁸ Geometrické vzorce nalezené stovky kilometrů od sebe, ale bez viditelných variací.

Většina krajiny byla v této době pokrytá lesy a sídliště byla malá, ne větší než vesnice s několika málo desítkami obyvatel. Ekonomická produkce byla závislá na pastevectví. Na základě toho by se dalo uvažovat, že Apeninská kultura byla „nomádká“, což však vyvracejí poslední objevy z jižní Etrurie, kde byly objeveny vesnice (na obranu umístěné na kopci) s trvalým osídlením a s chovem domácích zvířat, zemědělstvím, ale i pastevectvím. V Latiu se sídliště z pozdní doby bronzové objevují v Ardei, Laviniu a Satricu. Archeologické doklady naznačují, že dochází k růstu populace, což ukazuje třeba i vzrůstající počet lokalit a bohatost nálezů. R. Peroni (citováno podle Cornell, 2006, 32) k tomu uvádí: „Jestliže měříme populaci rané a střední doby bronzové na tucty, pak v pozdní době se jedná o stovky a v rané době železné o tisíce obyvatel.“ Na začátku doby železné dochází ke kulturnímu rozrůžňování a vzniká vyspělá Villanovská kultura.

Phase	Dates BC	Cultural Definition	Historical Definition
I	c. 1000–900	Final Bronze Age (Protovillanovan)	Pre-urban
IIA	c. 900–830	Early Iron Age (Villanovan)	
IIB	c. 830–770		
III	c. 770–730/20		Proto-urban
IVA	730/20–640/30	Early and middle orientalisng	Urban (archaic period)
IVB	640/30–580	Late orientalisng	

tab. 1 - Chronologie (citováno podle Cornell, 2006, 50)

2.1 Villanovská a latijská kultura

Tato kultura se nazývá podle lokality Villanova nedaleko Bologne a jedná se o nejranější kulturu doby železné a způsobem pohřbívání vykazuje podobnosti s kulturami střední Evropy. Při periodizaci rozdělujeme tuto kulturu na dvě fáze: proto-Villanovskou (1100–900 př. n. l.) a Villanovskou (900–700 př. n. l.), přičemž ve druhé fázi dochází k radikálním změnám, jako je urbanizace Etrurie, kontakty s cizími kulturami, zpracování železa apod.

Osobitá variace se vyskytuje v Latiu, kde je tato lokální varianta známá jako Latijská kultura (cultura Laziale). Je pozoruhodné, že některá sídliště této kultury se vyvinula v době archaické v města, zatímco jiná byla opuštěna. Například u jezera Castiglione dochází ke spojení osídlení a vzniku proto-urbánního sídliště – Gabijí. Růst populace v 9. století př. n. l. probíhá i u dalších sídlišť – Antemny, Fideny, Crustumerium nebo Tibur. Na druhou stranu neexistují doklady pro demografický růst u Albského jezera, což může znamenat, že zde nedošlo ke změně v proto-urbánní osídlení.

Během prvních dvou fází Latijské kultury žili lidé ve velmi malých vesnicích, jejichž populace nemohla čítat více než sto obyvatel (Forsythe, 2005, 54). Před zavedením zděných domů ve střední Itálii v 7. století př. n. l. byla typickým příbytkem jednoduchá chýše skládající se z jedné místnosti, oválné podlahy s hlavní osou ne delší než 6 metrů zkonstruované z proutů s pomazanými stěnami a s doškovou střechou obsahující nad krbem otvor pro odvod kouře.

Od poloviny 7. století jsou domy postaveny s kamennými základy a pokryty taškovou střechou. Naproti tomu spolu s příchodem orientalizujícího období (cca 580 př. n. l.) skončilo marnotratné plýtvání na bohaté výbavy hrobů (Forsythe, 2005, 58). Tyto změny se neudály pouze v Latii, ale v celé střední Itálii, což by mohlo naznačovat existenci jakéhosi širšího povědomí a společné kultury. Tento posun pocházel pravděpodobně ze změny sociálního postoje, kdy jsou prostředky spíše používány k zaopatření živobytí, než na mrtvé. V 6. století př. n. l. dochází také ke vzniku⁹ a rozšíření veřejných staveb chrámů, jako například Minervin v Laviniu a Mater Matuty na akropoli v Satricu. V tomto století dochází v Latii ke stejným změnám, jaké probíhaly u Etrusků a Řeků při jejich transformaci z uskupení vesnic ke vzniku městských států - vývoj metalurgie (Nijboer, 1998, 135–206) a keramické produkce (Nijboer, 1998, 50–135), růst populace, o čemž máme doklady ve vzrůstajícím počtu hrobů na pohřebištích, zlepšená zemědělská produkce, nahrazení vesnického osídlení městským a rozvoj lokálních elit, jejichž bohatství bylo proměněno ve vyšší sociální status, ale také náboženských autorit a politické moci.

3 Definice urbanizace

Urbanizace je součástí většího konceptu, který nazýváme centralizace. V kontextu raných společností rozumíme centralizací proces, při kterém je na malý prostor a pro malý počet jedinců akumulována politická a kontrolní funkce. Tento koncept je aplikovatelný pro společnosti kmenového charakteru proto-historického i raně historického období (Leusen, 2002, 2. 10). Archeologicky může být tato centralizace patrná z pohřebišť (koncentrace milodarů), z prostorové koncentrace sídlišť v široké oblasti (rozvoj centrálního sídliště a úbytek populace na venkově), ale i z urbanizace. Například v pozdní době bronzové lze sledovat proces centralizace v praxi, kdy se po krajině rozptýlené obyvatelstvo z předchozího období začíná koncentrovat a sídlí společně ve vesnicích.

Urbanizační proces je charakterizován růstem velkých lidnatých center, ekonomické specializace, obchodních aktivit a služeb. Definovat proces urbanizace jako pojem není snadné, protože těchto definic existuje mnoho. Pokud se zabýváme procesem formování měst (*Formazione della città*), budeme používat definici McIntoshe (citováno podle Leusen, 2002, 2. 9), která říká, že urbanizace je proces regionální transformace, která z venkovské krajiny nediferencovaných vesniček a osad s homogenní populací udělala sídlištní síť, kde zemědělské zázemí zásobuje/podporuje několik aglomerací, které přitahují specialisty.

Otázka, jestli se už jedná o město, či ještě ne, musí být rozhodnuta aplikováním fyzických i sociálních kritérií (jako ekonomická specializace, hierarchizace, prostorová diferenciacce, centrální trh a náboženská funkce). Pojem proto-urbánní je široce využíván k určení jádra sídliště během raných stupňů procesu urbanizace, jestliže můžeme očekávat, že daná archeologická lokalita nespĺňuje všechna kritéria uvedená výše. (Leusen, 2002, 2. 11). To vše ovšem neznamená, že tyto dva procesy nejsou součástí přirozeného vývoje. To by mohlo budít dojem, že sídliště, která neprojdou centralizací a proto-urbánním stupněm, jsou zaostalá. V takovém případě by většina italských sídlišť byla považována za nekompletní a nevyvinutá. Toto uvažování neodpovídá realitě. Jiné přírodní podmínky a společenský vývoj

⁹ Je více než pravděpodobné, že již dříve se na místě staveb kamenných chrámů nacházela svatyně pod otevřeným nebem, či jen dřevěná konstrukce nebo jednoduchý oltář.

mohou sídliště vést několika různými cestami. Pohled, který poskytují „vyspělé“ civilizace, které si těmito procesy prošly (např. Římanů a Řeků), může být tedy zkreslující. Na vznik města lze nahlížet ze sociálního i archeologického hlediska. Stručně si zde charakterizujeme oba pohledy.

3.1 Sociální proces

Koncentrace, dostupnost a prostorová interakce jsou tři důležité faktory pro vznik města. Vysvětlují tvorbu (koncentrace sil), umístění (dostupnost) a jeho tvar (organizace), (Camagni 1992, citováno podle Barceló et al., 2002, 44). Oblast s větší koncentrací bohatství, ať už se jedná o úrodnější půdu, více nerostných surovin, ideální geografickou polohu (osídlení náhorních plošin, přítomnost řeky, moře, brodu nebo obchodní stezky), přitahuje více obyvatelstva, které zde hledá lepší uplatnění a obživu. To vede k několika změnám, na jejichž konci se vesnice proměňuje v proto-urbánní jádro, které může dát vzniknout městskému centru. Postupně dochází k rozvoji místních elit, což umožňuje stále lepší kontrolu nad zdroji a bohatstvím – vzniká tak posilující se spirála.

Periferní oblasti se ocitnou v podřízeném postavení k primárnímu sídlišti, což vede ke vzniku hierarchizovaných sídlištních systémů. Z přebytků bohatství v hlavním centru se mohou sekundární sídliště pozvednout o úroveň výš a začít využívat bohatství ze svého okolí. Také u nich dojde ke vzniku elit, které podporují lepší koncentraci a využívání zdrojů, čímž se tento systém rozšíří na větší území. To je možné díky silné politické a hospodářské kontrole z primárního proto-urbánního sídliště. Klíčovým aspektem v tomto modelu je nerovnoměrné rozdělení populace a zdrojů (Barceló et al., 2002, 43–48).

3.2 Archeologický proces

Z hlediska archeologie by se vědecké bádání mělo soustředit na hmotný materiál, který umožňuje pozorovat průběh vzniku urbanizovaného centra. Vznikající městské centrum v archeologickém materiálu se podle Barceló et al. (2002, 49) rozpoznává dle následujících bodů:

- přítomnost/absence „zámořského“ importovaného zboží
- přítomnost/absence „lokálních“ importů (keramika, kovy)
- přítomnost/absence místní cenné keramické produkce
- přítomnost/absence zbraní
- přítomnost/absence metalurgické činnosti
- přítomnost/absence obchodních (skladištních) budov a struktur
- přítomnost/absence (bohatých) hrobů
- přítomnost/absence sídelních komplexů (několika pokojové domy)
- přítomnost/absence aktivit vázajících se k živobytí (zemědělství, chov dobytka atp.)

Ovšem například A. Guidi (2010, 18–23) by k tomuto výčtu přidal:

- přítomnost/absence náboženství (přítomnost či budování svatyň, chrámů nebo votivních předmětů)
- přítomnost/absence umění (přítomnost luxusního zboží)
- přítomnost/absence práva (pohřby popravených)
- přítomnost/absence etnicity (rozdílné praktiky pohřbívání či výbava, odlišná keramika).

Hlavní změnou v době železné oproti době bronzové ve vzorci osídlení je, že z periodicky se pohybujících vesnic nebo jednotlivých domů, kdy se po jedné nebo pár generacích měnilo místo osídlení, dochází ke vzniku trvalejších vesnic nebo větších sídlišť,

obývaných po několik generací. To změnilo přístup obyvatel, kteří si k permanentnímu a vzrůstajícímu sídlišti vytvoří vztah - vzniká silnější sepětí a u lokálních komunit se vytváří kolektivní identita (Van Rossenberg, 2005, 78).

4 Vznik měst

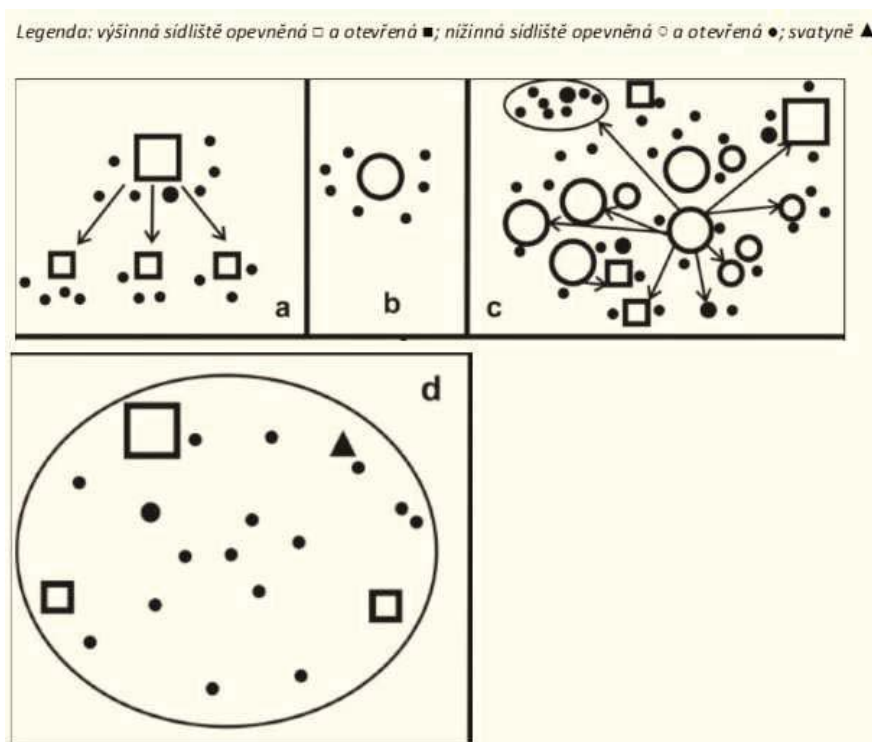
Charakteristické úkazy, které provází vznik většiny proto-urbánních center ve střední Itálii, Kampánii a v jižní Itálii, je radikální změna ve velikosti v porovnání s předchozí fází, což koresponduje s nárůstem jejich funkcí (politická, kulturní, náboženská, ekonomická). Na první pohled se zdá být okolí těchto proto-urbánních center prázdné (až na výjimky). Ovšem objevy z posledních let dokazují, že mezi pozdní dobou bronzovou a ranou dobou železnou bylo pro proto-urbánní centrum životně důležité kontrolovat primární zdroje ve svém okolí (Van Rossenberg, 2005, 84–91). V 9. a 8. století př. n. l. dochází opět ke změně situace, s novou kolonizací krajiny, která vychází přímo z proto-urbánních center, dochází k vzniku silně hierarchizovaného systému osídlení. Dokladem toho jsou pozůstatky obranných zdí a kamenných domů, které vznikají během 2. poloviny 8. století. Společnými znaky, které bychom mohli pro jádra těchto center definovat, jsou podle Fulminante (2012, 30):

- 1) Blízkost k moři nebo řece, která dovoluje lepší regionální i dálkové propojení
- 2) Dostupnost kvalitní půdy vhodné k zemědělství
- 3) Dobrá obranyschopnost
- 4) Velikost, která odlišuje tyto centra od jiných menších sídel v oblasti

Mezi 10. a 8. stoletím př. n. l. byla urbanizačním jádrem tyrhénská oblast. V periferních oblastech (Sabinsku a střední adriatické oblasti), jestliže se vyjmou kontroverzní případy Ferma (villanovské založení) a Ancony¹⁰, se tento proces projevuje v menším měřítku a s jinými charakteristikami mezi 7. a 6. stoletím př. n. l. (Bistolfi et al. 1996; Guidi, Santoro 2003, citováno podle Guidi, 2006, 59–60). Dobrým příkladem jsou sabinské Cury. Na konci 9. a počátku 8. století př. n. l. jsou vesničkou o rozloze 1 ha nacházející se na malém vrcholku u soutoku dvou řek. Ovšem na konci 8. stoletím př. n. l. sídliště zabírá další dva vrchy a dosahuje velikosti 25–30 ha.

Hlavní oblastí zájmu většiny archeologů a vědců byla vždy Etrurie, Latium a Kampánie, kdežto ostatním oblastem (Umbrii, Samnitsku či jihovýchodní Itálii) se nevěnovalo moc pozornosti. Od roku 1950 však došlo i v těchto oblastech k určitému progresivnímu vývoji. Středomořská archeologie zde zkoumá urbanizaci společenstev bez zjevných centrálních sídlišť, která můžeme vidět v Etrurii nebo Latii. V oblastech Umbrie a Samnitska se městská centra formují o několik století později (oproti Latii nebo Etrurii) a plně se rozvíjejí až s příchodem Římanů.

¹⁰ Centra dosahujícího značné velikosti již v 9. století př. n. l.

obr. 1 - Sídlištní systémy předřímské Itálie: a) Etruský městský stát, b) Řecká kolonie, c) Římská republika, d) Samnitský pagus (citováno podle Kysela, 2012, 87)

Tradiční názor považoval oblasti Umbrie a Samnitska za kulturně zaostalé. Dnes je tento názor revidován a uvažuje se o adaptaci na rozdílné přírodní podmínky. Osídlení v těchto oblastech zdá se, potvrzuje¹¹ model *pagi*¹² a *vici*¹³, který se liší od sídlištní struktury založené na městech a je aplikovatelný na centrální Apeniny (Umbry a Samnity). Archeologické pozůstatky ukazují tento vzorec osídlení opírající se o svatyně, pevnosti a vesnice/obce (*vici*), které poskytují obyvatelstvu rozdílné funkce – rezidenční, pohřební, ochrana před nepřáteli, náboženská (rituální), komerční (trhy, přístaviště) a politicko-administrativní (Bradley, 2000, 57). V „městském“ modelu by téměř všechny tyto funkce převzalo město. Bradley (2000, 57) také předpokládá, že některá tato sekundární sídliště (např. Spolegium, Trebiae, Hispellum nebo Asisium) ztratila svoji primární obrannou funkci a stala se plnohodnotnými urbanizovanými centry. Některá plně urbanizovaná města zase nebyla pravděpodobně nikdy opevněna (Iguvium, Fulginiae) a musela tak v sídlištním systému plnit jinou funkci. V Umbrii se datuje tento typ osídlení od 6. století př. n. l. a u Samnitů až od 4. století př. n. l.

¹¹ Nad použitelností tohoto modelu osídlení v případě Umbrie se polemizuje v Bradley, 2000, 56–62.

¹² V podstatě se jedná o latinský termín pro místní územní rozdělení (Bradley, 2000, 56).

¹³ Latinský termín užívaný za římské republiky znamenající malé nukleatizované sídliště s širší administrativní funkcí (Bradley, 2000, 56.).

mapa 2 - Některá sídliště zmíněná v textu

Legenda:

černá = Etruskové, modrá = Latinové,
červená = Řím, zelená = Faliskové,
hnědá = Umbrové, okrová = Sabinové

4.1 Latinové

V Latii, oblasti, kde se usadili Latinové, dochází k progresivnímu růstu osídlení od pozdní nebo střední doby bronzové a začátkem rané doby železné dosahuje proto-urbánních rozměrů s průměrnou velikostí 40 až 60 ha, i když v menším měřítku než vidíme u Říma nebo Etrusků s průměrnou velikostí 80 až 150 ha (Guidi, 2006, 59). Současný pohled na urbanizaci v Latii je takový, že nejstarší jádra sídlišť vznikala v době železné okolo Albského jezera (s jádry jako Ardea, Lanuvium a Velletri) a vyvíjela se o trochu pomaleji než lokality na Pontinské pláni (se sídlišti jako Satricum, Caracupa/Valvisciolo). Satricum a Caracupa mohly existovat jako shromaždiště s kultickým a teritoriálním charakterem pro skupiny pastevců,

kteří se v zimě do Pontinských plání stahovali (Attema, 1993, 217, citováno podle Leusen, 2002, 29) snad již v rané době železné.

Latinské osady ve vnitrozemí můžeme srovnat s těmi Etruskými, kde urbanizace probíhala pomalu a v menším měřítku. Tato urbanizační centra neměla tak dobrou startovní pozici, jako přímořská města v Etrurii nebo Řím. I tak jsou v těchto sídlištních centrech objevovány stejné struktury. Nacházíme zde síť cest, fortifikační struktury, vznikají zde „obecní“ chrámy, pohřebiště se přemísťují mimo obytnou zónu a dochází k srůstání či spojování vesnického osídlení.

Společným znakem latinských center (Crustumium, Lavinium, Ardea, Satricum, Fidenae) je jejich poloha. Téměř všechna jsou umístěna na dobře ubránitelných pahorcích s jedinou otevřenou stranou, tou do vnitrozemí (Amoroso, 2010, 4). Tato otevřená strana vykazuje fortifikační struktury. Jednoduché opevnění formou příkopu a valu z navržené hlíny můžeme v Latii najít u Ficana, Decimy, Laurentina již v 8. století př. n. l. a u Satrica, Lavinia a Ardei v 7. století př. n. l. Příkop v Crustumiu byl 9 metrů široký a 3 metry hluboký. Opevnění u Ardei se skládalo ze tří navzájem oddělených náspů bránících 3 sousedící osídlené náhorní plošiny. Největší z těchto valů dosahoval 600 metrů délky, 40 metrů šířky a byl 15 metrů vysoký. Spolu s hlubokým příkopem vytvářel tento val opravdovou první linii obrany (Cornell, 2006, 199). Srovnávat můžeme s etruskými a řeckými městy. Pár jich mělo kompletní opevnění již v 6. století př. n. l., ale většina měst s fortifikací začala později. Opevnění Tarquinii a Caere spadá do 4. století př. n. l. a to ani neobklopovalo celou sídlištní plochu (Cornell, 2006, 202). Tato města spoléhala na přirozenou obranu, stejně jako Veje, které staví opevnění až v 5. století př. n. l., tedy krátce před válečným střetem s Římem. Města v pevninském Řecku vykazují podobné známky. Sparta snad nikdy opevnění neměla a Athény si začaly vytvářet fortifikaci až po Perských válkách (po roce 480 př. n. l.).

U urbanizačních center v Latii jsou díky zkoumaným pohřebištím informace o sociální diferenciaci. Začínají se zde objevovat bohatší hroby význačných politických nebo náboženských elit. S tím souvisí i přesun hřbitova. V antických městech bylo přísně zakázáno a zapovězeno pohřbívat mrtvé uvnitř posvátných hranic (*pomeria*). Urbanizační proces tedy způsobil přesun nekropolí z centra na periferii. V podstatě ve všech centrech také dochází ke vzniku a vývoji chrámů a „státních“ domů (sídla králů apod.).

Proces urbanizace v Latii není tak dobře definovatelný díky menšímu počtu obyvatel a jejich hustotě. V této oblasti také nedošlo k urbanizaci na jedné velké ploše, jako například v Etrurii, ale zdá se, že byla více rozprostřená. Nenachází se zde žádná bohatá naleziště nerostných surovin, proto oblast unikla pozornosti řeckých a foinických prospektorů a obchodníků. Se svou orientací na zemědělství a pomalým tempem kulturních změn by se Latium dalo přirovnat k vnitrozemí Etrurie (Forsythe, 2005, 54).

4.2 Faliskové

Vzhledem k velkému vlivu nedalekých Vejí (vzdálených cca 30 km), které se do proto-urbánní fáze dostávají již na začátku rané doby železné (9. století př. n. l.) se zdá, že menší faliská centra, která vznikají až na konci 8. století př. n. l., mohla hrát roli sekundárního sídliště ve Vejské městské hierarchii (Cifani, 2010, 63). Později při oslabení Vejského vlivu pravděpodobně došlo k osamostatnění jak Falerii, tak Capeny. V teritoriu města Nepi (*ager faliscus*) ve střední době bronzové dochází k formování několika sídlišť. Tato centra se nacházela v přirozeně dobře bránitelné pozici. Nejvyšší rozlohy na konci doby bronzové dosahovalo Vignale (14 ha), Narce (9 ha), Vallerano a Sutri (8–9 ha) nebo Orte (8 ha). Na začátku doby železné však byla většina těchto sídlišť opuštěna a obyvatelstvo přesídlilo na větší náhorní plošiny (Di Gennaro et al., 2002, 40–41). V pozdějších fázích doby železné byla některá sídliště znovu druhotně osídlena se závislostí na jednotlivých etruských městech.

4.3 Umbrové

Počátky urbanizace v Umbrii se kladou do doby železné (9.–4. století př. n. l.). Již v předchozí epoše, tedy na konci doby bronzové, pravděpodobně dochází k opuštění výšinných sídlišť a k přesídlení obyvatelstva na nové lokality (Bradley, 2000, 44). Horským oblastem v té době dominovala jednodušší a hůře organizovaná hradiště a svatyně podobně jako v Samniu (model *pagi-vici*). Sídliště v nížinách vykazují spíše etruský vzorec osídlení (Bradley, 2000, 5).

Prvním znakem (symptodem) vzniku urbanizace je vznik elit ve společnosti. Tato změna je dobře viditelná na milodarech, které jsou ukládány spolu s mrtvými do hrobů. Dalším znakem je podle Bradleyho (2000, 37) výskyt svatyní v krajině (cca konec 6. století př. n. l.), které jsou spolu s fortifikacemi až do 4. století př. n. l. jedinými zástupci veřejných staveb. V této době proces urbanizace potvrzuje i uzavírání smluv a produkce mincí. V případě severo-umberského Iguvia¹⁴ (dn. Gubbia) ukázaly podle Cifaniho (2002, 251) archeologické výzkumy v letech 1986–87 nízkou úroveň formování měst a jen pár otevřených venkovských sídlišť v před-římské době (8.–4. století př. n. l.).

Na počátku doby železné probíhá po celé Itálii rozvoj velkých proto-urbánních center, lokalizovaných na náhorních rovinách, počínající sociální stratifikace s „knížecími“ hroby v orientalizujícím období (730–580 př. n. l.). Dochází k rozvoji exportu a importu, jejichž doklady známe z pohřebišť u Oricula, Amerie, Tuderu, Spoleta, Fulginie a Iguvia. Z 5. a 4. století př. n. l. se dochovaly hroby z Tadina nebo Hispella spolu s deposity keramiky z Asissia a Ariminia. Pravděpodobně také Forum Sempronii, Pisaurum a Ariminium byly osídleny ještě před koncem 4. století.¹⁵

Vývojový stupeň těchto center by neměl být zveličován. Pravděpodobně se stále jednalo o dřevěné chýše, jaké známe například z Plestie z rané doby železné nebo ze Spoleta na konci doby bronzové. První solidní domy s kamennými základy a střešními taškami známe z Tadina a Pisaura a datujeme je do 5. století př. n. l. Doklady veřejných budov jsou známé z Mevania, kde byla objevena kruhová chata s na sucho kladenými kamennými základy a terakotovou výzdobou. Podobný doklad pochází z Oricula z 6. století př. n. l., kde se dochovala část vlysu s vyobrazením jezdce v nízkém reliéfu (Bradley 2000, 45). Jak je vidět, některá sídlištní centra v Umbrii se začala diferencovat. Není to tak překotný růst jako u Latinů nebo Etrusků, ale to je dáno velikostí teritoria a populace.

Kulturní místa a religiózní praktiky v rané době železné jsou nedílnou součástí vzniku rané komunity a pozdější urbanizace sídlišť. Většinu svatyní známe z nalezených obětín, než z dochovaných architektonických struktur. Na příkladu svatyně na vrchu M. Ansciano za Iguviem vidíme nasucho kladené kamenné základy, kde mohla stát nějaká dřevěná konstrukce, podle množství nalezených hřebů na lokalitě (Bradley, 2000, 62–3). Okolo svatyně se v některých případech vyskytoval příkop nebo hliněný val (M. Acuto nebo Colle San Rufino u Asisia). Většinou se tyto svatyně nacházely na vrcholcích kopců, ale jsou známé i případy z břehů jezera (u Plestie) nebo v jeskyni (Grotta Bella). Pravděpodobně plnily kromě primární náboženské i politicko-ekonomickou funkci podle modelu *pagi-vici*. Nálezy votivních předmětů nedaleko Spoletia, Tuderu, Interamny Nahars, Amerie a Asisia mohou být¹⁶ známkami počátků proto-urbanizace těchto sídlišť.

¹⁴ Blíže k rozsáhlým archeologickým výzkumům Gubbia v Stoddart, Malone, 1994.

¹⁵ Širší literatura k těmto dokladům v Bradley, 2000, 43.

¹⁶ Musíme být opatrní v konečných soudech, protože podobné svatyně se vyskytovaly i v Řecku, kde však byly součástí *poleis*, místo toho, aby vznikly jako jejich předstupeň (Bradley, 2000, 67).

4.4 Sabinové

Současné archeologické bádání neposkytuje mnoho znalostí o podstatě před-římského osídlení Sabinska. Organizace teritoria a nehierarchický sídlištní systém bez velkých primárních centrálních sídlišť, jaké můžeme vidět u Etrusků a Latinů, spolu s rozdílnými přírodními podmínkami svědčí o rozdílném vývoji. V 8. století př. n. l. se formuje sídlištní systém v tiberském údolí, kde dochází k osídlování strategických míst na levém břehu řeky. Osídlení je soustředěno na náhorní plošiny a vrcholky s dobře bránitelnou pozicí. Kvůli jejich omezené velikosti a tudíž i možnosti dalšího rozšiřování, nejsou tyto oblasti tak vhodné k formování větších urbánních celků.

V 7. století př. n. l. osídlení rychle dosáhlo svých limitů a bylo nuceno nastalou situaci řešit. Sabinské Cury expandovaly na další dva vrcholky a v Poggio Sommavilla se upravil svah do podoby teras (Ewolds, 2011, 16). Sabinská centra dosahovala velikosti mezi 10 až 30 ha a nikdy¹⁷ se nepřetransformovala do urbánních center s administrativní funkcí. Ve 2. polovině 7. století dochází k vymezení pohřebních oblastí, které se nacházejí na okrajích osídlení. I přesto však neexistuje dostatek informací o vnitřní struktuře a veřejných stavbách (schází například doklady fortifikace) archaického osídlení.

Stejně jako u jiných italských kmenů, také u Sabinů hrálo důležitou úlohu náboženství. I přes nedostatek archeologického materiálu v předřímském období jsou doklady o svatyních pod širým nebem. Na hranicích Sabinska a Umbrie bylo nalezeno několik votivních depozitů (např. u Forca Ancarino, Valle Fuino) bez zjevných souvislostí s nějakým specifickým sídlištním centrem. Pravděpodobně se jedná o oblast, kterou vedly pastevci svá stáda při sezónních přesunech a místa obchodních tras (Ewolds, 2011, 17). Území bylo pravděpodobně organizováno skrz menší organizované celky obsahující regionální centrum a přiléhající zemědělské zázemí. Výzkumy v tiberském údolí ukázaly síť malých (do 2 ha) „městeček“ situovaných na vrcholcích kopců ve strategické pozici. Jejich primární funkcí bylo kontrolovat obchodní a komunikační trasy mezi většími sabinskými centry a tiberským údolím (Hodder, 1978, 211–218, citováno podle Ewolds, 2011, 17). Za římské republiky, kdy Tiber ztratil svoji funkci jako hranice mezi územími různých etnik, docházelo k postupnému zániku těchto sídlišť.

Ke stratifikaci společnosti dochází pravděpodobně koncem 8. století př. n. l., kdy dochází ke kulturní interakci mezi tiberským údolím a centrálními Apeninami. V oblasti nacházíme etruské, faliské a latinské vlivy. I přesto, že žádné pohřebiště nebylo kompletně prozkoumáno, existují z nich doklady existence elit a to z poloviny 7. století př. n. l. Charakteristické pro sabinské pohřbívání v tiberském údolí jsou komorové hrobky s množstvím importů. Ewolds (2011, 18) soudí, že se tím místní sabinské elity chtěly více přiblížit (identifikovat) k urbanizovaným oblastem na druhém (pravém) břehu Tiberu.

Jejich venkovské osídlení je také vyvinuto méně nebo později. Pro tento fenomén mohou existovat dva důvody. Zaprvé menší velikost a demografický přírůstek obyvatelstva v porovnání s většími teritoriálními centry. Menší městské státy nepotřebují tolik budovat rozsáhlé venkovské osídlení, které by primární centrum zásobovalo vším potřebným. Druhým důvodem může být sociální a politické uspořádání těchto menších městských států. Jedná se především o vnitrozemská města, kde potencionální střední třída (farmáři) mají menší možnost rozvoje, zatímco aristokratické elity si déle udržely své pozice.¹⁸ Síla i vzestup těchto středních tříd v archaickém Středomoří byla založena na mnoha aktivitách, z nichž jednou z těch hlavních byl zámořský obchod. Sabinská společnost byla pravděpodobně založena na konzervativní klanové struktuře až do 3. století př. n. l, což samozřejmě neznamená, že by se

¹⁷ Například sabinské Cury a etruské Veje okupovali velmi podobnou pozici v sídlištní hierarchii. A přesto Veje dosahují 150 ha, kdežto Cury „pouze“ 30 ha (Di Giuseppe et al., 2000, 100).

¹⁸ Jak ukazují bohaté pozdně archaické hroby z umberského Todi (Cifani, 2002, 257).

mapa 3: Některá sídliště zmíněná v textu

Legenda:

fialová = Samnité

žlutá = jihovýchodní Itálie

bílá = Kampánie

světle modrá = Řecko

jednalo o primitivní a neúspěšnou socio-politickou komunitu. Naopak to spíše svědčí o rozdílném a úspěšném vývoji kolektivní identity.

4.5 Samnité

Pro Samnium se předpokládá osídlení bez velkých měst, založené na systému pagivici. La Regina (1976, 329–24, citováno podle Gualtieri, 1987, 32–3) předpokládá, že v hojně opevněných jihoitalských (zvláště pak samnitských) sídlištích ze 4. století př. n. l. se vyskytovalo minimum veřejných budov. Uvnitř hradeb se mělo nacházet několik jednoduchých domů a veškeré veřejné (náboženské i politické) aktivity se odehrávaly na otevřených sídlištích nebo ve svatyních.

Velký počet výšinných opevněných lokalit v jižní Itálii, nedaleko řeckých kolonií, může znamenat, že tato sídliště hrála i jinou úlohu v hierarchickém systému. U opevněné lokality Cozzo Presepe, která měla kontakty s nedalekým Metapontem, se hovořilo jako o sídle vojenské posádky (Gualtieri, 1987, 34). Serra di Vaglio, opevněné sídliště ve střední Lukánii z 6. až 5. století př. n. l., se patrně pod řeckým vlivem mohlo stát rozvíjejícím se proto-urbánním centrem. Až v 5. století př. n. l. se u nich začíná projevovat vliv řecké kultury – kamenný kentaur z Boviana, hlava Gorgony z Pietrabbondante a další. Postupně však hlavní vliv přebírají Římané, kteří v průběhu třech samnitských válek na jejich území budují několik pevností a kolonií.

Jako modelový příklad by mohlo sloužit opevněné výšinné sídliště Roccagloriosa nacházející se na západě Lukánie. Masivní opevnění ze 4. století př. n. l. a pohřebiště v oblasti La Scala situované na jižním svahu dosvědčují existenci strukturovaného sídliště s elitami, materiálním bohatstvím (soudě dle hrobových výbav) a řeckými importy (bronzové nádoby, šperky a malovanou keramikou). Vykopávky odhalily přítomnost „aristokratické“ rezidenční části s vydlážděným dvorem obklopeným na třech stranách portikem. Nacházela se zde také svatyně s oltářem, s votivní terakotovou sochou i s votivními dary. Kromě náboženské funkce se na tomto místě mohly odehrávat také obchodní politické a administrativní aktivity. Spolu s řemeslnou dílnou (nálezy bronzové strusky) a keramickou pecí je zde vidět doklad „pseudo-urbánního“ sídliště. Dohromady s rozptýleným venkovským osídlením, nacházejícím se mimo vyhrazený okruh hradeb, mohla Roccagloriosa dosahovat velikosti 15–20 ha. V oblasti Samnitska hrála taková sídliště roli primárních center, i když je jen těžko můžeme srovnávat s těmi, které známe z Etrurie nebo Latia.

4.6 Kampánie

Na konci doby bronzové dochází podobně jako v jiných oblastech Itálie k opuštění výšinných lokalit a lid se usazuje na náhorních plošinách nebo strategicky příhodných místech. V Kampánii v této době vzniká několik proto-urbánních center, charakterizovaných radikální změnou ve velikosti (oproti předcházejícímu osídlení) a kumulativním nárůstem funkcí. V následující fázi by poté mělo dojít k transformaci v pravá urbánní centra. V regionu jsou jedinými proto-urbánními celky rané doby železné 1 villanovské „kolonie“ Capua a Pontecagnano s rozlohou 180 respektive 80 ha (Guidi, 2006, 60). Nocera a Nola snad mohla patřit mezi města urbanizovaná již Etrusky. Nejstarší hrobky z Nocery jsou datovány do 6. století př. n. l. zatímco nálezy z Noly naznačují přítomnost osídlení v 7. století př. n. l. Stabie jsou jedním z mála nížinných sídlišť, kde jsou nálezy datované do orientalizujícího období. Na pohřebišti u Santa Maria delle Grazie bylo objeveno až 100 hrobek z pozdního 7. a začínajícího 6. století př. n. l. Dá se odhadovat, že v této době hrály Stabie vůdčí roli. To se však mění již o století později, kdy dochází k úbytku hrobů na nekropoli. Hlavní urbanizační vlna přišla až s řeckými a etruskými kolonisty.

Pontecagnano je ideálním příkladem kontinuity osídlení od rané doby železné až do doby nadvlády Říma. Pomalý rozvoj tohoto sídliště byl později akcelerován kontakty s řeckým živlem. Z orientalizujícího období existují bohaté „knížecí“ hroby srovnatelné s jinými oblastmi antické Itálie a podporující tak společnou koiné aristokratických tříd (Andersen, 1997, 209). Od 6. století př. n. l. se v hrobkách nalézají řecké importy (attická keramika) a mizí zbraně, což svědčí o proměně společnosti.

4.7 Jihovýchodní Itálie

V jižní Itálii a Kampánii města začínají vznikat od 8.–7. století př. n. l. pod vlivem řecké kolonizace (Morel, 1984, citováno podle Lomas, 1993, 63). Od 6. století př. n. l. dochází k růstu populace a vývoji velkých nukletizovaných sídlišť, o dvě století později by se

několik desítek z nich dalo již považovat za urbánní centra (Lomas, 1993, 65). Rozvoj těchto měst pokračuje za římské kolonizace ve 4. a 3. století př. n. l. Jedním z mála sídlišť, která bychom mohli považovat za urbanizované již v 6. století př. n. l. bylo Cavallino, které dosáhlo ekonomické a sociální komplexity spolu s pravidelným plánem ulic, hrobkami ukazující svým bohatstvím diferenciovanou společnost a existencí velkých a komplikovaných domů (Lomas 1993, 67).

V 6. století př. n. l. dochází u některých jihoitalských sídlišť (například Uria, Valesium) k zvýšení stavební aktivity a růstu populace. Ovšem na úkor venkovského osídlení, které postupně ubývá. O století později se projevuje stagnace těchto sídlišť. Situace se mění s příchodem 4. století př. n. l., kdy mnoho lokalit dosahuje ekonomického a sociálního růstu, který indikuje probíhající urbanizaci. Tento postup si můžeme ukázat na příkladu lokality s názvem Uria. V 6. století př. n. l. roste její velikost i populace, to má za následek vylidnění okolní krajiny. Na nedalekých pohřebištích roste počet i bohatost hrobů, na sídlišti probíhá fortifikace, kruhové chaty rané doby železné jsou nahrazeny domy s taškami a archeologické výzkumy našly také malovanou řeckou keramiku, předměty z drahých kovů a lokální keramiku (Yntema, 1986, citováno podle Lomas, 1993, 67). Ve 4. století př. n. l. zde vidíme stát sídliště s nejlepšími předpoklady stát se urbanizovaným centrem.

Podobné události se dějí i na sousedních sídlištech – Valesiu, Caleii Messapice, Caleii Peucetii, Mandurii a Herdonii. U Monte Sannace je rozvoj města dokumentován vznikem tří okruhů fortifikace vznikajících od 4. století př. n. l. Tato apulijská sídliště vykazují známky urbanizace a vyvinutého hierarchizovaného osídlení s primárními centry (Uria, Valesium) a sekundárními pevnostmi nebo přístavy. Zdá se, že fortifikace u těchto sídlišť hrála velkou roli. Opevňováno bylo větší území, než na kterém obyvatelstvo sídlilo.

Pozůstatky vnitřní zástavby těchto lokalit jsou méně komplexní. Plánovaná síť ulic ukazuje na přítomnost centrální autority, domy s kamennými základy, někdy s terakotovou dekorací nebo konstrukce fortifikací oddělené akropole ukazují na silný řecký vliv. Vnitřní sídlení části jsou někdy také organizovány (Lomas, 1993, 70).

5. Závěr

V době bronzové vykazuje prakticky celý apeninský poloostrov kulturní i archeologickou stejnorodost pohřebních výbav nebo vzorců ve zdobení keramiky. Jelikož se tyto nálezy koncentrují u apeninského pohoří, hovoříme o „Apeninské kultuře“. Sídliště byla malá, roztroušená, strategicky umístěná na vrcholcích kopců. Pro obyvatelstvo těchto vesnic byl hlavní obživou mix zemědělství a pastevectví. Trasy, kudy se hnala stáda z letních pastvin na zimní, se staly komunikačními i obchodními liniemi, podél kterých docházelo ke vzniku nových sídlišť. Na konci tohoto období dochází k růstu populace, změně ve způsobu pohřbívání a kulturní diferenciaci.

Společnost, okolo které urbanizované centrum vzniká a která ho svým jednáním (mnohdy neuvědomělým) vytváří, musí splňovat několik charakteristik. Předně musí být početná, sídlit na dobrém místě s přístupem k surovinám, zemědělské půdě nebo na strategicky významné poloze (brod, nedaleko obchodních cest apod.). S akumulací bohatství se zcela přirozeně vytváří stratifikovaná společnost, která se postupně centralizuje a ještě více hierarchizuje. Poté následuje efekt „spirály“, kdy se nově utvořené urbanizované (ve svých raných stupních vývoje) centrum rozrůstá a zakládá nebo ovládá další menší sekundární sídliště, kde postupně opět dochází ke stratifikaci a zakládání/ovládání dalších vesnic a vesniček.

Existuje sice mnoho archeologických dokladů tohoto vývoje, většinou ale není snadné je nalézt. Jedním z faktorů může být nárůst milodarů v hrobech, přítomnost importů, růst centra a posouvání nekropolí, fortifikace nebo například vznik rezidenčních čtvrtí, doklady řemeslné činnosti, obchodních kontaktů (přístavy, skladiště) a podobně. Můžeme k tomu

přidat i méně hmatatelné doklady jako náboženské praktiky (svatyně, votivní dary), existence písma, umění (luxusní zboží), práva (pohřby popravených) či etnicitu, jako doklad sebeuvědomění si sama sebe.

Dalo by se říct, že do konce doby bronzové probíhala proto-urbanizace ve všech sledovaných oblastech (Latiu, Umbrii, Samniu, Sabinsku, Kampánii a jihovýchodní Itálii) podobně. Od počátku doby železné se však na základě různých přírodních podmínek, sousedních vlivů i historického vývoje, budou tyto oblasti ubírat vlastními cestami. Podle tradičního modelu existovaly v Itálii až do ovládnutí Římany proto-urbánní a urbánní komunity Etrusků a Latinů a jakási „knížectví“ založená na jiném způsobu osídlení v oblastech jako jsou Umbrie, Samnium a Sabinsko.

V sídlištním systému existoval jeden hlavní rozdíl, který ovlivnil mnohé. U Latinů a v Kampánii, se snad pod vlivem sousedních Etrusků a Řeků, vyvinul sídlištní systém založený na primárním centru a v hierarchii níže položeném sekundárním či terciárním osídlení. Tento vzorec poté vede ke vzniku obrovských urbanizovaných celků, které již na začátku procesu mohou vykazovat lepší strategickou polohu jako v případě Říma u brodu přes Tiberu, blízkost k obchodním stezkám i moři. Růstem primárního sídliště dojde k růstu i těch sekundárních, případně terciárních. Například latinské Gabie vzdálené 18 km od Říma, tudíž v rámci jednodenního pochodu, který je pro hierarchicky uspořádané sídliště příhodný, dosahují velikosti přes 55 ha, čímž je řadíme do sekundárního osídlení v římském sídlištním systému. Do nižší úrovně latinských center by patřilo Satricum, Lavinium nebo Tusculum s rozlohou mezi 20–40 ha. Ještě níž by se nacházely vesnice jako Castel di Decima nebo Ficana s velikostí mezi 1–15 ha.

Takováto hierarchie se mohla v Latiu objevit už na konci orientalizujícího období (cca 6. století př. n. l.). Důkazy poskytují rozsáhlá pohřebiště s bohatými hroby s importy. Samotná sídliště k tomuto poznání přispívají svým pravděpodobným rozsahem, bohatostí a stylem vnitřní zástavby nebo fortifikací (pokud jsou známy). U Falisků a Sabinů sídlících v údolí řeky Tiberu se předpokládá podobný systém navázaný na latinská nebo etruská městská centra. V těchto oblastech hrají úlohu primárního sídliště menší (20–50 ha) lokality jako například sabinské Cury.

Kampánie stejně jako Etrurie a Latium Vetus mají podobný sídlištní systém. Malé vesničky z doby bronzové jsou opouštěny a osídlení se přemísťuje na náhorní plošiny blízko moře, řek nebo strategických pozic (u brodu, obchodní cesty, úrodné půdy). Stejně tak nekropole se přemísťují na specifická místa okolo plošin. Tento proces je datován do 11. až 10. století př. n. l.

U Umbrů, Sabinů a Samnitů, tedy převážně u obyvatel apeninského pohoří můžeme vidět jiný sídlištní vzorec. Prakticky až do ovládnutí oblasti Římem zde nevznikají pravá urbánní centra, jaká známe z Etrurie nebo Latia. Z konce doby bronzové existuje jen několik lokalit, které mohou vykazovat známky osídlení. Na konci této epochy jsou výšinná sídliště opouštěna a obyvatelstvo přesídluje do lepších poloh – blíže úrodné půdě, brodům, obchodním stezkám a podobně. U Umbrů v 9. století př. n. l., kdy existuje evidence z pohřebiště Plestia nebo nedaleko Interamny Nahars, startuje urbanizační proces, který je zdlouhavý (až v 5. století př. n. l. se například centra začínají fortifikovat) a bude se ubírat jinou cestou. U některých lokalit vidíme proto-urbánní fázi (hlavně u těch, které sousedí s Etrurií – Ocriculum, Ameria), ovšem poté dojde k jejímu přerušení.

Podobná je situace u Sabinů, kde ke vzniku proto-urbánních center dochází o něco později – cca v 8. století př. n. l. avšak až od 5. století př. n. l. roste populace. Sídliště jsou umístěna na náhorních plošinách a vrcholcích kopců, které jsou však omezené svojí velikostí a tím i možnostmi se dále rozšiřovat. Cury například expandovaly v 7. století př. n. l. na sousední vrcholky a díky tomu mohly dosáhnout až 30 ha. V tiberském údolí, kde docházelo

k častým kontaktům s Etrusky a Latiny je situace více podobná těmto urbanizačně vyvinutějším krajinám.

V Samniu se na konci doby bronzové vyskytuje drobné osady, které se v době železné transformují na větší fortifikovaná nukleatizovaná centra, která ani zdaleka nedosahují latinské velikosti. Ani zde však nedochází k dalšímu pokračování urbanizace a spolu s územím Sabinů a Umbrů je tamější osídlení založeno spíše na modelu pagus-vicus. Tento model osídlení předpokládá existenci menších proto-urbánních vesnic (vici) s širší administrativní funkcí. Svatyně, pevnosti a jednotlivé vesnice obyvatelstvu poskytují separovaně několik funkcí – rezidenční, rituální, komerční/ekonomickou, ochrannou a politickou. V „klasickém“ modelu osídlení najdeme většinou tyto funkce pohromadě v urbanizovaném centru. Tento vzorec je dán pravděpodobně rozdílnými přírodními podmínkami. Ve většině případů se jedná o vnitrozemské lokality, kde má střední třída (farmáři) menší možnost rozvoje a aristokratické elity si tak mohou déle udržet svoji pozici. S menší velikostí nedocházelo k tak velkému a překotnému rozvoji sekundárního osídlení, které by sídliště muselo zásobovat.

Dalším příkladem individuálního sídlištního osídlení jsou centra v jihovýchodní Itálii, z nichž například Cavellino, Uria nebo Valesium dosahují v 6. století př. n. l. poměrně vysokého stupně urbanizace, který se ještě o dvě století později zvýší postupnou fortifikací. Na rozdíl od ostatních italických mají i tato apulská centra několik znaků, které je navzájem odlišují. Těmito rozdíly jsou například hrady obklopující daleko větší oblast než je zastavěna nebo pohřebiště vyskytující se uvnitř hradeb. To vše dokazuje jiné pojetí „města“, kdy se jedná o „sdružení“ více nezávislých stratifikovaných rodin, každá se svým domem, prostorem pro zemědělství a pohřebištěm spojené na jedno místo centrální mocí a obklopené masivními hradbami tvořenými polygonálním zdívem, ale i zemním valem (např. Arpi, Teanum).

Literatura

- AMOROSO, A. (2008). Crustumerium: Characteristics of a Frontier Settlement. *Bollettino di Archeologia on line* I, Vol. Speciale, 2010, 1 - 11. ISSN 2039 – 0076.
- ANDERSEN, D. at al. (1997). *Urbanization in the Mediterranean in the ninth o sixth centuries B. C.* Kodaň: Museum Tusculanum Press, 471. ISBN 978-8772894126.
- BARCELÓ, J., A. at al. (2002). The Origin of the City from Social Theory to Archeological Description. *Archeologia e Cacolatori*, Vol. 13, 41 - 63. ISSN 1120-6861.
- BRADLEY, G. (2000). *Ancient Umbria. State, culture, and identity in central Italy from the Iron Age to the Augustan era.* Oxford: Oxford University Press, 350. ISBN 9780199245147.
- CANCIK, H., SCHNEIDER, H., (2008). "Town, city." [online]. In: Brill's New Pauly. Antiquity volume [cit. 8.9.2016]. Dostupné z Brill online http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1120500
- CARANDINI, A. (2011). *Rome: Day one.* Princeton: Princeton University Press, 184. ISBN 9780691139227.
- CORNELL, T., J. (2006). *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC).* London: Routledge, 507. ISBN 0415015960.
- CIFANI, G. (2002). Notes on the rural landscape of central Tyrrhenian Italy in the 6th–5th c. B. C. and its social significance. *Journal of Roman Archeology*, Vol. 15, 247 - 260.
- CIFANI, G. (2010). State Formation and Ethnicities from 8th to 5th Century BC in the Tiberine Valley. *Social Evolution & History*, Vol. 9. No. 2., 53 - 69.

- DI GENNARO, F. at al. (2002). Recent Research on the City and Territory of Nepi (VT). *Papers of British School at Rome*, Vol. 70, 29 - 77.
- DI GIUSEPPE, H at al. (2002). The Sabinensis Ager Revisited: A Field Survey in Sabina Tibertina. *Papers of British School at Rome*, Vol. 70, 99 - 149. ISBN 0068-2462.
- EWOLDS, D. (2011). Sabines in the Tibervalley: Iron Age communities between clans from the Apennines and Tyrrhenian city-states. *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie*, Vol. 45, Groningen, 16 - 24. ISSN 0922-3312.
- FORSYTHE, G. (2005). *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War*. London: University of California Press, 400. ISBN 0520249917.
- FULMINANTE, F. (2009). Landscapes of Power and Proto-Urban Developments toward Urbanization in Bronze Age and Early Iron age Latium vetus. In: *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books, 117 – 128. ISBN 9781842179628.
- FULMINANTE, F. (2012). Social Network Analysis and the Emergence of Central Places. A Case Study from Central Italy (Latium Vetus). *BABesch*, Vol. 87, 27 - 53.
- GATES, Ch. (2011). *Ancient Cities: the archeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*. London: Routledge, 504. ISBN 978-0415498647.
- GNADÉ, M. (2002). *Satricum in the Post-archaic Period*. Leuven: Peeters Publishing, 264. ISBN: 978-90-429-1193-2.
- GUALTIERI, M. (1987). Fortifications and Settlement Organization: An Example from Pre-Roman Italy. *World Archeology*, Vol. 19, No. 1, 30 - 46. ISSN 00438243.
- GUIDI, A. (2006). The Archeology of Early State in Italy. *Social Evolution & History*, Vol. 6 No. 2, 55 - 90. ISBN 9789491431999.
- GUIDI, A. (2010). The Archeology of Early State in Italy: New Data and Acquisitions. *Social Evolution & History*, Vol. 9 No. 2, 12 - 27. ISSN 1681-4363.
- KYSELA, J. (2012). Ex meridie oppida? Úvahy o možnostech poznání jižní inspirace laténských oppid. *Archeologie ve středních Čechách*, 16/2, 863 - 885. ISSN1214-3553.
- LOMAS, K. (1993). The city in southeast Italy. Ancient topography and the evolution of urban settlement 600–300 BC. *The Journal of the Accordia research Centre*, Vol. 4, 63 - 77. ISSN 0968-1116.
- NASO, A. (2012). Before the Samnites: Molise in the eighth and sixth century BC. In: *Landscape, Ethnicity and Identity in the Archaic Mediterranean Area*, Oxford: Oxbow Books, 76 – 88. ISBN: 9781842174333
- NIJBOER, A., J. (1998). *From household production to workshops; archaeological evidence for economic transformations, pre-monetary exchange and urbanisation in central Italy from 800 to 400 BC* [online]. Donkel & Donkel, Drachten, Groningen. 307 [cit. 20.9.2016]. Dostupné z http://www.lcm.rug.nl/lcm/teksten/teksten_uk/lcm_uk.htm (publications)
- RASMUSSEN, T. (2005). Urbanization in Etruria. In: Osborne, R., Cunliffe, B. *Mediterranean Urbanization 800–600 BC*. Oxford: Oxford University Press, 71 – 91. ISBN 9780197263259.
- RIVA, C. (2010). *The Urbanisation of Etruria. Funerary Practices and Social Change, 700– 600 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 260. ISBN 0521514479
- SALMON, E., T. (2008). The Iron age: the peoples of Italy. In: Boardman, J., at al. *The Cambridge Ancient History*, Vol. IV. Cambridge: Cambridge University Press, 676 – 720. ISBN 9780521228046.

- SEUBERS, J. (2005). *The Dead and the Wealthy. A study of social development in the Early Iron Age (950–700 BC) through the analysis of high status burials from Villanovan cemeteries in Etruria, Latium Vetus and Emilia Romagna*. Research Master Thesis, 80.
- STEINGRÄBER, S. (2008). The Process of Urbanization of Etruscan Settlements from the Late Villanovan to the Late Archaic Period (End of the Eighth to the Beginning of the Fifth Century B.C.): Presentation of a Project and Preliminary Results. *Etruscan Studies*, Vol. 8, Art. 1, 7 - 33. ISBN 978-0981969244.
- STODDART, S., MALONE, C. (1994). *Territory, Time and State: The Archeological Development of the Gubbio Basin*. Cambridge: Cambridge University Press, 244. ISBN 0-521-35568-0.
- VAN LEUSEN, M. (2002). *Pattern to Process: Methodological Investigations into the Formation and Interpretation of Spatial Patterns in Archeological Landscapes* [online]. Universiteitsbibliotheek, Groningen, 356 [cit. 20.9.2016]. Dostupné z <http://irs.ub.rug.nl/ppn/239009177>
- VAN ROSSENBERG, E. (2005). War and domestic peace in the Bronze Age and Early Iron Age of Abruzzo (Central Italy). Social reproduction and cultural landscapes as starting-point for the construction of mentalités. In: *Elements of Being: Mentalities, Identities and Movements*. Oxford: Archeopress, 77 – 85. ISBN 9781841718736.
- VERMEULEN, F., VERHOEVEN, G. (2004). The contribution of aerial photography and field survey to the study of urbanization in the Potenza valley (Picenum). *Journal of Roman Archeology*, Vol. 17, 57 - 82. ISBN 978-0-9913730-7-4.

Informace o autorovi

Mgr. Tomáš Štěpánek

Masarykova univerzita

stepanek.tomas@mail.muni.cz